

Iako ovaj faksimilni otisak Novakova misala nije opremljen transliteracijom s pridruženim kritičkim aparatom, ipak ga treba prepoznati kao najvažnije izdanje hrvatskoglagoljskoga misala nakon *Hrvojeva misala*. S obzirom na ljepotu i ukupnu vrlo visoku razinu pisarskoga i iluminatorskoga umijeća Novaka i njegovih mogućih suradnika, a koje faksimil u okviru svojih mogućnosti uspješno komunicira današnjem čitatelju – ovo je izdanje bez sumnje prvorazredni događaj ukupne hrvatske kulture, posebno u području povijesti hrvatske knjige i pismenosti. Izvrsno će koristiti za potrebe upoznavanja i predstavljanja dometa hrvatske kulturne povijesti te kao poticaj za nastavak dobre tradicije izdavanja važnih hrvatskoglagoljskih rukopisnih kodeksa.

JOSIP BRATULIĆ

KRITIČKO IZDANJE DIVOŠEVA ČETVEROEVANĐELJA

Divoševo evanđelje. Studija i kritičko izdanje teksta. Priredila Lejla NAKAŠ. Univerzitet u Sarajevu, Institut za jezik. Edicija Posebna izdanja, knj. XXXI. Sarajevo 2018., 499 str.

U opširnoj studiji koja prethodi kritičkomu izdanju Divoševa četveroevanđelja Lejla Nakaš ne opisuje samo ovaj kodeks i njegovo mjesto među bosanskim evanđeljima, nego se dotiče i mnogih značajnih paleoslavističkih tema.

Divoševo evanđelje (Div.), bosanski spomenik iz druge četvrtine 14. st., otkriveno je 1960. god. u crkvi sv. Nikole u Podvrhu kod Bijeloga Polja, a čuva se na Cetinju u Manastirskoj riznici pod brojem 323. Pisano je za usorskoga velikaša Divoša Tihoradića (iz Završja) koji se pojavljuje i kao svjedok u poveljama bana Stjepana Kotromanića 1332–1333. godine. Ovo se četveroevanđelje smatra jednim od najbogatije ukrašenih srednjovjekovnih crkvenoslavenskih kodeksa, što svjedoči o rangu njegova naručitelja čije se ime čak četiri puta javlja na marginama Div. Rukopis nije u cijelosti sačuvan. Sastoji se od 186 folija od kojih je 180 (originalnih) pergamentnih lijepom poluuncijalom kaligrafski ispisao Manojlo Grk i šest papirnih koje su rezultat reparatorskoga rada provedenoga krajem 15. ili početkom 16. st. u pravoslavnom okružju gdje je Div. na poseban način prilagođavan liturgijskim potrebama.

Kodeks (opsega 22,5 × 16,5 cm) pisan je jednostupčano s po 22 retka po stranici. Sačuvani tekst sadrži mnoge lakune, a nedostaje i prvi kvaterion. Ne ka su mjesta (likovni prilozi?) možda zbog neprikladnosti i isijecana. Evan-

đeljski se tekst prekida sa stihom Iv 11,7 nakon kojega na f. 187 slijedi kratak, dosta oštećen homiletički, »religijski, ali nejevanđeljski tekst, pisan resavskim pravopisom« (KUNA 2008: 102).

Smatra se da je Manojlo Grk prepisao početkom 14. st. još jedno evanđelje, nazvano Mostarskim, ili po svom izvođaču – Manojlovim (Man.), o čemu svjedoče i zapisi na marginama u oba spomenika: u Man. na f. 3 *manoilo grьkь pisa sie knige*, a u Div. na f. 66v (*pis)a manoilo*. Nije sasvim razjašnjen identitet ovoga pisara, a možda i iluminatora barem jednoga od tih rukopisa. Man., od kojega su sačuvana samo 32 lista, znatno je skromnije ukrašeno od Div. O autorstvu jedne te iste osobe svjedočili bi, osim zapisa na marginama, približno isti tekst i neke ortografske i jezične osobitosti. Svakako je zanimljivo da jedan Grk prepisuje ova evanđelja u doba, a valjda i u okviru djelovanja Crkve bosanske.

Irena Grickat (1961–1962) u obimnoj i izuzetno vrijednoj studiji detaljno je opisala Div. i njegovo mjesto među bosanskim evanđeljskim tekstovima te time čvrsto utemeljila njihova daljnja proučavanja. Recentnija pristupačnost novih izvora potaknula je Lejlu Nakaš na suvremena istraživanja toga značajnoga kodeksa.

U predgovoru, koji prethodi kritičkomu izdanju Div., obrađuju se nakon uvodnoga dijela (str. 7–23) sljedeće teme: *Iluminacije* (str. 23–33), *Fonetika* (str. 33–43), *Morfologija* (str. 44–47), *Tekstološke varijacije* (str. 48–79), *Odnos Divoševog evanđelja prema Vatikanskom evanđelistaru* (str. 80–90), *Tekstno tkanje* (str. 90–94), *Podjela teksta* (str. 94–96), *Zaključak* (str. 96–100), *Principi izdanja* (str. 101–102), *Popis skraćenica u rukopisu Divoševog evanđelja* (str. 103), *Bibliografija* (str. 105–117), *Izvori* (str. 105–112), *Literatura* (str. 112–117). Slijedi *Kritičko izdanje teksta Divoševog evanđelja* (121–494) i *Indeks imena i pojmova* (str. 495–499).

Autorica studije ima za cilj na temelju velikoga materijala i širokih usporedbi Div. s bosanskim i drugim slavenskim evanđeljskim prijepisima približiti se njihovoj izvornoj matici, zatim ustanoviti kada su se najranije i preko kojih posrednika ostvarile brojne i značajne inovacije, te na kraju precizirati njihove suodnose i ukazati na srodnost među manjim grupama u okviru čitave bosanske skupine.

Kritičko izdanje Div. treba pridonijeti »rasvjetljavanju ključnih tema« vezanih uz bosansko evanđeljsko nasljeđe, a prije svega »rekonstrukciji starije faze tradicije iz koje nema sačuvanih svjedočanstava« (NAKAŠ 2018: 53, 55).

Kako je Div., za razliku od Man., estetski vrlo zahtjevno ostvareno kao sveukupna tekstno-likovna cjelina, iluminacija se iscrpnije tematizira. Nakaš

ukazuje na sličnosti pojedinih inicijala u Div. s bosanskim i drugim slavenskim evanđeljskim kodeksima, osobito s makedonskim Dobrš. (tetraevanđelje, prva polovina 13. st.). Prihvaća se teza Aksijine Džurove da neki motivi u Div. upućuju na simbiozu istočnih i zapadnih kulturnih utjecaja koji su se i inače stjecali na bosansko-humskom prostoru (NAKAŠ 2018: 29, bilj. 49). O tome svjedoči prije svega motiv krilatoga zmaja koji od 11. st. nestaje iz likovnoga repertoara grčkih kodeksa, što također dokazuje arhaičnost podloga koje su stizale u Bosnu.

Slovni (ćirilični) inventar i pravopis u Man. i Div. potvrđuju njihovu pripadnost bosanskoj normi. Neke raške odlike u Div. rezultat su kasnijih prepravljavanja u pravoslavnoj sredini. Posebnost je upotreba stražnjega nazala, *jusa*, u fukciji /ju/ (i prejutiranoga *a*) u malom broju riječi. Ovaj se nazal ne nalazi samo u Man. i Div. nego i u Grig.-Gilj. (i Mir.), kao i u mlađim bosanskim evanđeljima, Kop. i Pripk. Nakaš u ovome nalazi vezu sa spomenicima s makedonsko-bugarskoga područja, dok je za Irenu Grickat to znak Manojlova vizualnoga pamćenja tih nekoliko leksema koje sadrže *jus*.

Glavna je (grafijsko-)fonetska odlika zadržavanje starih znakova *jat* i *jer*, što upućuje na starinu i konzervativnost spomenika te na moguće područje njegova nastanka, tj. na govorni idom na koji se pisar oslanja. Zabunu stvara donekle dvostruki način zapisivanja prezimena naručitelja kodeksa na marginama kao *Tihoradijъ* i *Têhoradijê* (u gen. sg. *Tiho-*, *Têhoradijê*). Dok Nakaš to obrazlaže miješanjem leksičkih morfema riječi *tih-* i *utjeha* (NAKAŠ 2018: 33–34), Grickat tu pretpostavlja »lažni jekavizam« i »ikavske grafičke navike« (GRICKAT 1961–62: 255). Nakaš datira Div. i na temelju zadržavanja *jata* u doba prije njegove defonemizacije i vidi njegov nastanak »vjerovatno na području koje se vezuje za obitavalište vlastele Tihoradića«, što znači usorsku (i)jekavsku oblast. Div. nije bilo zahvaćeno manirom ikaviziranja inače karakterističnim za bosansku srednjovjekovnu pismenost, iako sadrži neke »morfološke ikavizme« (NAKAŠ 2018: 39). Zanimljiva je (s obzirom na dobro čuvanje *jata* i *jera*) gotovo dosljedna zamjena prefiksa i prijedloga *vъ-/vъ* s *u-/u*, kako u Div. tako i u Man., što se ne nalazi u takvu opsegu ni u nekim mlađim bosanskim evanđeljima.

U morfologiji, koja je prema očekivanju konzervativna, najznačajnije je poznavanje starih oblika aorista, što odlikuje i kasnija bosanska evanđelja. Već prvi njihovi istraživači dovodili su to u vezu s utjecajem koji je na njih imalo kanonsko Ass. (makedonski kratki aprakos iz 11. st.) ili neki od njegovih prijepisa. Neki noviji oblici (u prvom redu zamjениčki i pridjevski) odaju vrijeme nastanka spomenika.

Div. je jedan od 17 sačuvanih srednjovjekovnih bosanskih evanđeljskih rukopisa. Sva su bosanska evanđelja tetre, četveroevanđelja, kodeksi maloga formata, bez liturgijske namjene, »priručne molitvene knjige«, »duhovno štivo za laike«. Općenito je prihvaćeno da neka od njih, prije svega Nik. i Hv. (Dan.), sadrže najmanje revidiran evanđeljski tekst blizak prvomu slavenskomu prijevodu. Utoliko je njihovo značenje za paleoslavistiku veliko. Kako je Div. relativno kasno otkriveno, nije moglo biti uvršteno u ranija ispitivanja.

U kritički aparat uz tekst Div. uvedeni su Grig.-Giljf., Man., Nik. i Vat., a uspoređuje se šire s drugim bosanskim i slavenskim spomenicima. Grig.-Giljf. (kraj 13. st. / poč. 14. st.), Man. i Div. (početak i sredina 14. st.) predstavljaju ranu fazu razvoja bosanskoga evanđeljskoga teksta (NAKAŠ 2018: 48). Nik. se uvodi zbog dva razloga. Prvi je taj što je on najreprezentativniji predstavnik konzervativnoga za razliku od Vat. (srpski puni aprakos, iz sredine 13. st.) koji je primjer dosljedno pomlađenoga evanđelja. Drugi je taj što se Nik. našlo (poput Mp.) u Bosni kamo je stiglo kao dar banu Matiji Ninoslavu i gdje ostaje sve do kraja 15. st. Zbog toga je bilo potrebno preispitati njegov mogući utjecaj na bosanska evanđelja. Takav izbor dopušta dobro praćenje toka teksta Div. u odnosu na dvije različite tradicije, arhaičnu i inoviranu. Div. i Man. primjer su prepisivačkoga postupka u kojem se isti pisar služi raznolikim podlogama (od kojih je barem jedna bila zajednička). Za Div. se dalje pretpostavlja postojanje dvaju predložaka – jedan konzervativan i jedan pomlađen, ili pak samo jedan koji sadrži obje inačice teksta. Smatra se također da se Grk Manojlo služio maticama koje nisu kolale Bosnom u doba njegova djelovanja. Već se na početku zaključuje da Man. i Div. tekstualno pripadaju »prvoj redakciji«, T1.¹⁰

¹⁰ Nakaš se služi obilježjima »prva redakcija«, »druga redakcija«, kao i T1, T2, (T4) koje nigdje izričito ne objašnjava. Ona se očigledno odnose na nazivlje poznato iz istraživanja Grigorija A. Voskresenskoga (1894, 1896) i Andreja Pešikana (1989), čiji se radovi citiraju u popisu literature. Za Voskresenskoga se »druga redakcija« (od četiri) odnosi na najstarije ruske kodekse (kao što su Mst. i Jur., puni aprakosi iz 12. st.), a za Nakaš na preslavske: »prva redakcija«, T1, označava konzervativan tip teksta, a »druga redakcija«, T2, preslavski tekst »kojeg su Vat. i Mp. reprezentativni predstavnici« (NAKAŠ 2018: 50). U listi izvora citiraju se Vat. i Mp. kao srpski puni aprakosi iz 13. st.

Iako je danas poznato i prihvaćeno da se »druga redakcija« Voskresenskoga temelji na nekom od južnoslavenskih izvornika i da Mst. i Jur. sadrže preslavizme bilo bi potrebno, ukoliko se Vat. i Mp. svrstavaju u istu grupu s njima, to dodatno komentirati.

Nije jasno koriste li se nazivi redakcija i recenzija sinonimno jer se ne primjenjuju sasvim dosljedno: prva, druga redakcija, A-recenzija, mlada recenzija (NAKAŠ 2018: 48–50, 80). Redakcija se inače u mnogim paleoslavističkim istraživanjima odnosi na spontane jezične

Irena Grickat vidjela je u Man. i Div. približno isti konzervativan tekst, ali koji ne odgovara potpuno onomu koji se smatra matricom Nik., Hv. (i Dan.). Div. i Man. nisu po njoj »direktni preci ni Nik ni Dan ni Hv, niti ijednoga drugoga poznatoga bosanskoga teksta«, nego čine posebnu podgrupu (GRICKAT 1961–1962: 276). Nakaš se ne osvrće na tu tezu (NAKAŠ 2018: 52). Tekstualni odnosi između Div. i Nik. ne tematiziraju se posebno, dok je razlika između Div. i Vat. posvećen čitav odlomak. Konstatira se da Nik. i Hv. »iako mlađi, važe za nasljednike istog tipa teksta kao Divoševo evanđelje«. Pažljivije zagledanje u Div. i Nik. pokazuje, pak, zanimljive razlike osobito u Evanđelju po Luki (npr. Lk 8,14, 27, 35–46 i dalje), gdje se već Man. i Div. razilaze (GRICKAT 1961–1962: 274). O tekstu Div. (Man.) treba očigledno još raspravljati.

Revidira se lista leksičkih parova kojima Grickat dokazuje »jedinstvo« bosanske redakcije i izdvaja se novi niz primjera »relevantnih za procjenu uklopljenosti bosanske skupine tekstova u prvu redakciju slavenskog prijevoda« (NAKAŠ 2018: 99). Neke se riječi (parovi riječi) iz popisa Irene Grickat iz opravdanih razloga odbacuju. Ustanovljuje se na osnovi novoga usporednoga materijala da neke od njih nisu samo »bosanske«, nego da se slažu i s drugim evanđeljskim tekstovima ili da su rezultat utjecaja paralelnih mjesta. Nakaš naglašava da izbor jednoga ekvivalenta ne mora ovisiti o predlošku niti potvrđuje njegovu (genetsku) pripadnost određenoj redakciji, tipu teksta, T1 ili T2, što ilustrira npr. situacija u Mt 8,16 gdje se Div. za razliku od Man. slaže s Vat. u odabiru leksema *nezdravie*. Međutim, taj izraz nemaju samo Div. i Vat., nego i srpski puni aprakosi iz 12. st., Mir. i Vuk., te tetre iz 13. st. makedonsko Dobrš. (prva polovina 13. st.) i bugarsko Ban. (kraj 13. st.) kao i »bogumilsko« Karp. (makedonski puni aprakos, 13–14. st.), što znači da je mogao stići u Div. i drugim putem, a ne samo preko Vat. ili nekoga njemu bliskoga prijepisa. U Mt 8,16 je *nezdravie iscēli* Div., Ban., Dobrš., Karp., Mir., Vuk., Vat. vs. *nedugi* Man., Vrut., Pripk. vs. *nedužnie* Nik., Hv., Mlet. vs. *boleštee* Kop. kao Sav. Izbor *nedugi* u Man. (Vrut., Pripk.) mogao se preuzeti i iz Mt 8,17, dakle, prema paralelnomu mjestu. Izgleda da Čaj. ispušta riječ ako mu nije jasna (usp. i *uva* vs. *ovъ* u Mt 27,40). Čitanje u Sof. počinje tek s Mt 16,14.

izmjene (koje se s vremenom stabiliziraju u onodobne norme), a recenzija na svjesne, namjerne promjene u tekstu. Po tome bi se Vat. moglo kategorizirati kao spis raške redakcije a preslavske recenzije. Pojam 'tradicija' koristi se umjesto uobičajenih naziva 'redakcija', 'škola'.

Razlike između Div. i Man. smatra Grickat »individualnim odvajanjima« (GRICKAT 1961–1962: 275), a ni Nakaš im ne pridaje neko posebnije značenje (NAKAŠ 2018: 50, bilj. 85). Ipak i ta mjesta, iako možda nebitna za filijaciju, dobro ilustriraju i prepisivački postupak pojedinoga kopista i zanimljiva (rana) račvanja brojnih naslojenih podloga na kojima se temelji svaki od konačnih evanđeljskih prijepisa. Tako se u Mt 8,28 ne razilaze samo Div. i Man., nego Nik. i Hv. kao i kanonska evanđelja Ass. i Mar.: *ot grobъ* Div., Nik., Vrut., Kop. kao Sav. (*ot groba*), *otъ grobištъ* Ass., *otъ grebištъ* Zogr. vs. *ot žali/i* Man., Hv., Čaj., Mir., (*ot žalb*) Ban. kao Mar. (u Man. je na margini dodano *ot grebъ* s prepravkom *e* u *o*.) Stari izraz *žalb* drži Evgenij M. Vereščagin pored *balii*, *misa* uz još nekoliko drugih »moravizama« »regionalizmom kanonskih spomenika« (VEREŠČAGIN 2012: 50; NAKAŠ 2018: 77; usp. i M. ŠIMIĆ 2020: 285–301). U Mk 13,35 Div. daje prednost »bosanskom« *pêtelъ*, a Man. »raškom« (ili »solunskom«) *kurъ* (koje je zastupljeno i u Mir.) u složenici *u pêteloglašenje* Div., *въ pêtelъ glašenje* Nik., Kop., (Dan.), *въ pitelъ glašeníê* Hv. vs. *u kuroglašenje* Man., *въ kuroglašeníê* Čaj., Vat., Vuk., Karp., *въ kjuriglašeníê* Mir. vs. *въ kokotoglašenje* Mar. vs. *въ lepъtorovo li glašenje* Pripk., Sof. *def.* U Mt 8,28 preuzima Div., možda prema Mar., »pre-slavizam« *minuti* Div., Hv., Čaj. kao Mar. dok se Man. drži starijega *mimoiti* Man., Nik., Pripk., Vat. kao Ostr. I ovdje se razilaze Nik. i Hv. slijedeći sada prvi Man., a drugi Div. U Lk 19,4 *minuti* imaju Hv., Vrut., Pripk., Vat. kao Mar. vs. *mimoiti* Div., Nik., Čaj., Kop., Mlet. kao Ass., Ostr.

Nesumnjivu bliskost Div. i Man. dokazuju (pretpostavljene) pogreške od kojih bi se neke mogle tumačiti i kao posebna zajednička čitanja. Kao pokazatelj čvrste povezanosti Man. i Div. citira se izbor *sb bludnicami* (u čemu ih prati Sof.) vs. *sb piênicami* iz drugih bosanskih izvora u Mt 24,49. »u tekstu ima mjesta gdje Div. i Man. pokazuju takva slaganja iz kojih se dâ pretpostaviti da pisar raspoláže istim predloškom. To su ona mjesta koja pokazuju da Div. i Man. sadrže čitanje koje je karakteristično za izuzetno mali broj slavenskih rukopisa, kao npr. Mt 24,49 *bludnicami* Div., Man., Sof. – *piênicami* Vat., Giljf., Kop., Nik., Vrut., Čajn., gdje kritički aparat Alekseeva pruža samo jednu varijantu koja liči na Div. i Man.« Ova se nalazi »u istočnoslavenskom uskršnjem aprakosu s početka 14. st. – *lobodêicemi* Uvar. (ALEKSEEV 2005: 134)« (NAKAŠ 2018: 54, bilj. 92). Treba primijetiti da je *ljubodêica*, za razliku od *piênice*, sinonim za *bludnicu*.

Nešto inoviranije bosansko evanđelje Sof. (sredina ili kraj 14. st.) vezuje za Div. još nekoliko posebnosti kojima se u ovoj studiji ne obraća osobita pažnja. Tako npr. u Mk 1,24 stoji *s(ve)ti b(o)že* u Div., Sof., Čaj. i Pripk. vs.

s(ve)ti b(o)ži/i/ u Nik. i dr. Usp. i Lk 4,34. U predgovoru izdanja Čaj. Erma Ramić-Kunić naročito ističe ta mjesta kao *varia lectio* (RAMIĆ-KUNIĆ 2017: 20).¹¹

Dilema, omaška ili izuzetno čitanje, postavlja se i u Mt 28,7 gdje se Man. i Div. izborom *utro* odvajaju od ostalih bosanskih evanđelja: *utro* Div., Man. vs. *edro* Nik., (Dan.), Pripk. vs. *skoro* Hv., Čaj., Mlet., (Kop.?), Vat. Slično je u Mk 7,3 pri čemu im se pridružuje Kop. koje za Div. vezuju još neka posebna čitanja, ali i pogreške (tako npr. u Mk 6,33 *běše* Div., *biši* Kop. vs. *pěši* Čaj. Vat., *piši* Nik., za *pješice/pješke*, što govori i o brkanju glasova /b/ i /p/ Grka Manojla i o zajedničkom predlošku Div. i Kop.). Ovdje se mogu navesti, osim Mk 7,3, i drugi primjeri: *ašte ne utro umivajutъ ruku* Div. (Man.?), *jutro* Kop. vs. *ašte ne trušte umijutъ ruku* Nik. i dr. (*ašte ne tru/ju/šte umijutъ ruku* Hv., *ašte ne tarušte umijutъ rukъ svoih/b/* Sof.) vs. *umivajutъ grъstiju* Vat. (Mk 7,3). Ni u Mk 9,2 nije situacija jasna s obzirom da Čaj. (s Dan.) ima varijantu *osobъ*: *i vъzvede e na goru visoku zêlo edini* Div., Kop. vs. *scêglo* Nik., *sciglo* Hv. vs. *stêglo* Pripk. vs. *osobъ* Čaj., Dan. Sof. *def.* Primjer u Mk 2,5 *otpuštajutъ ti se tebê grêsi tvoi* koji Nakaš, citiran kao stih Mk 2,6, smatra pogreškom koja povezuje Man. i Div. (NAKAŠ 2018: 50, bilj. 85), mogao bi se tumačiti i kao udvostručavanje osobne zamjenice, što je karakteristika makedonsko-bugarskih govora.

Jednaki ispravci u Div. i Man. uvjerljiv su dokaz njihove srodnosti. Grk Manojlo pripada nesumnjivo profilu »obrazovanoga pisara« koji pokazuje dosta samostalnosti pri realiziranju teksta (ŠIMIĆ; VELA 2021: 131–137, 134). Pretpostavlja se da su se (bosanski) kopisti, kao i Manojlo Grk, osim slavenskim koristili i grčkim izvornicima. Grickat drži da Manojlo dobro vlada i slavenskim i grčkim evanđeljskim tekstom, što pokazuju i njegova popravljivanja u Div. U tome ga, međutim, ne prate (sva) kasnija bosanska evanđelja, kako se vidi u odnosu u Mt 12,43: *prêhoditъ skozê bezvodnaê mêsta* Div., Kop., (*bezvodna*) Mlet., *prohoditъ skozê bezvodnaja mêsta* Vuk., *prohoditъ skvozê bezvodnaê mêsta* Vat., *prêhoditъ vъ bezvodnaê mêsta* Mir., Bd. vs. *prohoditъ skrozê bezdnaê mêsta* Nik., Hv. i druga bosanska evanđelja, Mp. prema Mar., Zogr. Pogreška se nalazi već u kanonskim evanđeljima, Mar. i Zogr.:

¹¹ Pored primjera *s(ve)ti b(o)že* u Mk 1,24 (vs. *s(ve)ti b(o)ži*), po kojem se izdvajaju Div., Sof., Čaj., Pripk. od drugih bosanskih evanđelja, zanimljiva su mjesta u Mt 24,48 *zli rabъ tб* Div., Sof., Čaj. (druga su bosanska evanđelja bez postpozitivne zamjenice) i u Mt 24,51 *vъpokriti* Div., Sof., Vrut. vs. *upokriti* u drugim bosanskim evanđeljima. Hiperkorektno zamjenjivanje početnoga *u-* (< grč. *û*) sa *vъ-* u Div. nastaje valjda u zamahu gotovo dosljednoga provođenja promjene *vъ-* > *u-*. Kardaš upozorava da Sof. i Vrut. u Evanđelju po Mateju imaju gotovo identičan tekst (KARDAŠ 2018: 24). Ovdje se oni oslanjaju na podlogu blisku Div.

prêhoditъ skozê bezdъnaê mêsta Mar.; (*skvozê*) Zogr. Usp i Lk 11,24. Ovdje je sigurno da Manojlo poznaje i grčki original i starije slavenske evanđeljske prijepise. Korektan se oblik nalazi već u Mir. (12. st.) i nešto kasnijim srpskim evanđeljima, Bd., Crk., Hil. i Vat. (13. st.) tako da put njegova dolaska u Div. nije jednoznačan. Razlika *skozê* Div. vs. *skrozê* Nik., *skrozi* Hv., Čaj., Pripk. i nekoliko srpskih evanđelja vs. *skvozê* Vat. i nekoliko srpskih evanđelja, provodi se dosljedno u citiranim kodeksima. Usp. Mt 12,43; Mt 19,24, Mk 9,30; Mk 10,25 i dalje (NAKAŠ 2018: 155).

Manojlo unosi ispravno u Div. (grčki) uzvik *uva* (οὐά) koji većina bosanskih pisara (podržano valjda i odgovarajućim kontekstom) razumije kao zamjenicu *овъ*. Tako je Mt 27,40 i *g(lago)ljušte uva* Div., Sof., Vrut. (i ovdje ide Sof. s Div.), ali i srpska Vuk., Mr., Crk., Hil., Rh. vs. *овъ* Nik., Hv., Pripk., Dovolj. kao i Mir. Mk 15,29 kao Mt 27,40. Sof. *def.*

U ovoj se studiji ne razmatra detaljnije odnos Div. prema Mir. Samo se u kratkoj bilješci (NAKAŠ 2018: 52, bilj. 88) spominje mišljenje Irene Grickat o njihovoj ortografskoj i jezičnoj sličnosti, dok se njezino tumačenje njihovih leksičko-tekstnih razlika ne komentira (GRICKAT 1961–62: 271). Grickat objašnjava da se zbog već poznate »udaljenosti (Mir.) od Div.« kao i dovoljno istražene uloge Mir. u oblikovanju bosanskoga evanđeljskoga teksta vrše »samo kratka isporođenja« s aprakosima, Mir. i Grig.-Giljf. koje se u novije doba smatra tetrom (GRICKAT 1961–62: 269). Usporedbe Mir. s bosanskim evanđeljima, koja Ireni Grickat prije više od pola stoljeća nisu bila pristupačna, revidiraju donekle njezinu sliku njihovih odnosa, što dobro pokazuju veze Kor. s Mir. (usp. Mt 12,43; Mt 13,6; Mk 7,3; Lk 11,24 i dalje) (NAKAŠ 2018: 92–93; KARDAS 2020: 192). Nakaš podsjeća povodom zasvjedočenosti riječi *mъša/misa* u bosanskim rukopisima da se ona nalazi već u Mir. (»najčešće u liturgijskim uputama«), dakle, »u tradiciji na koju se bosanska skupina oslanja« (NAKAŠ 2018: 59). Bilo bi korisno preispitati odnose bosanskih evanđelja prema Mir. (Prominentno je npr. mjesto u Mt 6,30 *sêno zelenoe* Nik., Mir. i Koh. /bugarski kratki aprakos iz 13. st./ vs. *sêno selъnoe* iz drugih bosanskih evanđelja)

Autorica ovoga predgovora ukazuje na glosare (koji nisu brojni u bosanskim evanđeljskim kodeksima) kao tumače zastarjelih ili stranih riječi (NAKAŠ 2018: 69). Takva jedna glosa nalazi se u Div. na margini uz stih Mt 6,28. Zanimljivo je da Grk Manojlo u njoj grčki naziv *krinъ* objašnjava (latinskim) *liliê* koji je očigledno bio razumljiviji njegovim adresatima: *lili/e cvêtu ime krinъ* uz stih *smotrite krinъ selъni* Div., Ban., *krinъ selъnie* Nik., *krini selъnie* Hv.; izrazito ikavskom Mlet.: *krêň selъnihъ*; *krinъ selъnihъ* Mir., Mr., Bd., Rh. *Krinъ* se inače prevodi već u kanonskim evanđeljima Zogr. i Sav. kao *cvêtъ: cvêti selъnie*,

a u srpskim punim aprakosima Vat. i Vuk. *cvěťць selьnie* i *cvěťць selьnihь*, dakle hiperonimom. *Krinь* je također jedna od šest riječi (uz *kьsněti*, *nerazumnaē*, *okročetь*, *pira*, *trivli*) koje Nakaš (NAKAŠ 2018: 99) izdvaja kao jedine koje objedinjuju sva bosanska evanđelja. Treba primijetiti da Kop. u Mk 6,8 ima *ni miha*, a ne *ni piri* kako je u Div. i drugim bosanskim, usp. Lk 9,3.

Nakaš predstavlja »izolirane nizove primjera« koji treba da rasvijetle »polazni tekst« u bosanskoj evanđeljskoj tradiciji (NAKAŠ 2018: 54–55). Inačice se razvrstavaju u grupe prema uobičajenim kriterijima: slavenski leksički parovi s posebnim osvrtom na moravizme/panonizme i »grcizmi i hebraizmi« u odnosu na prevedene izraze. Iz ranijih je istraživanja poznato da konzervativna bosanska evanđelja daju prednost starijoj slavenskoj varijanti te da dobro čuvaju strane izraze, u prvom redu grecizme, što se potvrđuje i u Div.

Naglašavaju se mjesta gdje se rukopisi razilaze »jer bi se upravo istraživanjem takvih mjesta duž teksta mogla pronaći napuklina jednog zamišljenog predloška« (NAKAŠ 2018: 59). Ovakva izuzetna slaganja i u okviru manje grupe također su značajna za filijaciju. Kao primjer se uzimaju (moravski) latinizam *sanьtь* vs. *svetь*, (balkanski) latinizam *mьša* (lat. *missa*) vs. *služba* i gr. *krizma/hrizma* vs. gr. *myro* vs. *mastь*, o kojima se opširnije raspravlja. Tako izbor *sanьtь* u Mt 27,52 (u Hv. i Sof. pogrešno *sanьta* za gen. pl.) povezuje Hv., Sof. i Dov. s kanonskim Sav., dok se ostala (bosanska) evanđelja drže prijevoda *svetь* (*s/ve/tihь*). O terminu *mьša*, potvrđenom u Mir. i bosanskim evanđeljima, već se duže piše (BELIĆ 1936; GRICKAT 1961–1962: 266). U naslovu glave 64 uz stihove Mt 26,29 i Mt 26,30 stoji u Div. *o obrazě taniěmь* (sic!) *sirěčь mьši*, a u Čaj. *o(t) (o)brazě tainěmь sirěčь o službě*.

Za Anatolija A. Alekseeva izraz *hrizma* dokaz je prvenstva tetre u najstarijem slavenskom prijevodu evanđelja (ALEKSEEV 1999: 106; NAKAŠ 2018: 59–60). Oblik *krizma* (vs. *hrizma*) nalazi se u Grig.-Giljf. u Iv 11,2 *krizьmoju*, (*hrizь/mojь* Gal.) vs. *miromь* (raškim pravopisom) Div., *miromь* Mir., Mr., Rh., Bd., Crk. vs. *mastiju* Nik., Hv., Mlet. vs. *mastiju blagovonьnoju* Vat., Vuk., Hil. Većini bosanskih evanđeljskih rukopisa nedostaje Evanđelje po Ivanu jer se završni dio kodeksa najlakše gubi. Nazočnost toga izraza u hrvatskoglagoljskim i bosanskim spomenicima »upućuju na tragove moravskog porijekla prvobitne varijante teksta koja je sudeći po ovim primjerima bila prisutna u podlogama iz najranijeg razdoblja humske pismenosti« (NAKAŠ 2018: 60). U najstarijem sačuvanom humskom kodeksu Mir., kao i u Div., stoji u Iv 11,2 na tom mjestu *miromь*. Ovdje treba napomenuti da se u izboru jednoga od tih izraza Nik. i Hv. razilaze na samom početku kodeksa (naslov glave 62. ispred Evanđelja po Mateju), što je zanimljivo jer se u po-

sljednje vrijeme drži da je krstjanin Hval ili njemu blizak kopist ispisao prva dva lista u Nik. (NAKAŠ 2018: 20, bilj. 39). Đuro Daničić bio je uvjeren da je Hval pisao čitavo Nik. (DANIČIĆ 1871: 2). U Mletačkom je zborniku na tom mjestu prijevod kao u Hv.: *o pomazavši(hb) g(ospod)a mastiju* Hv., Mlet. vs. *o pomazavšihb g(ospod)a hrizmoju* Nik. Kako u većini bosanskih evanđelja nedostaju početak i završetak kodeksa, dalje poredbe nisu moguće. Unutar teksta, iza stiha Mt 26,5, stoji u naslovu glave 62 i u Hv. *hrizma* kao u Nik.: 62. *o pomazavših(b) g(ospod)a hrizmoju* Hv., Nik., Sof. vs. *mьstiju* Mlet. vs. *muromь* Kop., *miromь* Čaj. Div. *def.* U integralnom tekstu koji slijedi raspodjela je npr. ovakva: Mt. 26:12 *hrizmu (siju)* Div., Nik., Dan., *hrězmu (!)* Vrut., *hrьzmu (!)* Dovolj. vs. *muro sie* Hv., *muro se* Sof., Kop., *miro* Vat. vs. *mastь* Čaj., Mlet., Pripk. I poznavanje leksema *hrizma* potvrđuje, dakle, starinu bosanskih prijepisa.

Izdvajaju se još neki primjeri »iz moravsko-panonske faze slavenskog prijevoda evanđelja u bosanskim rukopisima« kao *godina* vs. *časь*, *žalbь* vs. *grobь*, *misa* vs. *bljudo* i dr., koji također dokazuju njihovu arhaičnost. Uz natuknicu *misa – bljudo* (hrv. *stol*) došlo je do miješanja s pojmom *misa/mьša* vs. (*božja*) *služba* (NAKAŠ 2018: 77–79).

Razlikama u tekstu, ispuštanjima, dodavanjima, redu riječi, zajedničkim propustima i pogreškama, posvećen je poseban odlomak.

Jedna je od novina u istraživačkom postupku Lejle Nakaš u odnosu na studiju Irene Grickat da uvodi u usporedbu (osim novoga, odnedavno pristupačnoga bosanskoga materijala) makedonsko Dobrš. i bugarsko Ban. tetraevanđelje. Poređenje Div. s njima ukazuje na međusobne doticaje na različitim razinama: likovnoj, paleografsko-ortografskoj, jezičnoj, leksičkoj i strukturalnoj, što još jednom potvrđuje i »južni put« dolaska izvornika na kojima se temelji bosanska evanđeljska tradicija. Dobrš. i Ban. (uz rusko Frol.) predstavljaju »prelazni tip« evanđelja (stariji tip liturgijske tetre na koju je utjecao kratki aprakos), u kojem se pored dobroga čuvanja staroga teksta nalazi i umjereno inoviran leksik. Nakaš drži »da bi jedan od predložaka bosanskih rukopisa mogao biti starija liturgijska tetra, vjerovatno nalik na Dobrejšovo ili Baničko evanđelje« (NAKAŠ 2018: 100, bilj. 156). Sličnu su maticu pretpostavile već Grickat i Herta Kuna (GRICKAT 1961–1962: 269; KUNA 2008: 132, bilj. 113).¹²

¹² Pojedinačna leksička slaganja Ban. s bosanskim prijepisima također ukazuju na njihove doticaje: *bukarie* Čaj., *bukvarie* Ban. vs. *knižinici* Div., Nik., Hv. i dr., Mir., Mp. (Mt 7,29); *kamilu* Hv., *katьmelu* Ban. vs. *velьbluždu* Div., *velьbludu* Nik., Kop., Čaj. kao Mar. (Mt

Kako je jedan od glavnih ciljeva studije ustanoviti što konkretnije posrednike u prenošenju inovacija u bosanska evanđeljima, razlikama između Div. i Vat. posvećen je poseban odlomak. Nakaš nas opširnije upoznaje s Vat., tek odnedavno pristupačnim »evanđelistarom«, srpskim punim aprakosom iz sredine 13. st., koji sadrži tekst mlađe recenzije »preslavskog tipa« (NAKAŠ 2018: 52–53, 80–90). Prihvaća se tumačenje Ane A. Pičhadze da se »druga redakcija« vezuje uz pojavu punoga aprakosa, što znači da je tekstni tip uvjetovan žanrom knjige (NAKAŠ 2018: 80, bilj. 122). Bilo bi potrebno to dodatno obrazložiti jer je i rodočelnik humske škole, Mir., na koju se nadovezuje bosanska, puni aprakos, ali sa sasvim neznatnim tragovima preslavizama.

Analiza odnosa Div. prema Vat. treba objasniti kako dolazi do doticaja dviju tradicija, konzervativne i preslavske. Slijedi velik broj primjera koji na kraju pokazuju da Div. i Nik. nisu došli u ozbiljniji dodir s Vat. i da ne poznaju njegove novine. Utvrđuje se da veći broj preslavizama u bosanske tekstove dopijeva tek u trećoj četvrtini 14. st., »prije pojave Kop.« (koje se inače datira kao većina sačuvanih bosanskih evanđelja krajem 14. i početkom 15. st.). Inoviranja koja se po pravilu nesustavno provode ograničavaju se samo na određeni broj bosanskih spomenika: Kop., Mlet., Dan., Čaj., Dovolj. »i sasvim izuzetno Sof.« (NAKAŠ 2018: 80).

Treba se upitati otkuda onda »preslavizmi« u Div. (Nik., Hv., Ass., Sav., Mar.), zapravo do kraja promisliti njihovo značenje i status u pojedinim redakcijama/školama, ovdje prije svega raškoj i bosanskoj. U Div. su, naime, potvrđeni i ovi izrazi: *въ часъ* Div. vs. *въ godinu* Mt 24,50, *knigočie* Div. vs. *knižnici* Mt 23,14, *minuti* Div. vs. *mimoiti* Mt 8,28, *mnogašti* Div., Vrut., Pripk., *mnogaišti* Nik., Hv., *mnogaiše* Čaj. u Mk 9,22.

Sva su poznata bosanska evanđelja tetre, četveroevanđelja. Njihova je karakteristika da zadržavaju kasnoantičku podjelu evanđeljskoga teksta na Amonijeve glave (koja potječe iz 3. st.) i Euzebijeve kanone (iz 4. st.). U svima njima nalazimo neke karakteristične osobitosti u raspodjeli Euzebije

19,24); *sopěhomъ* Hv., Ban., *sopohomъ* Karp. vs. *svirahomъ* Div., Nik., Kop. kao Zogr. vs. *pi-skahomъ* Čaj., Mlet., Mir., Mp. kao Mar. (Mt 11,17); *ot finika* Kop., Ban. vs. *ot drěva* dr. bos. (*ot driviě* Mlet.) (Mt 21,8). U Kop. je kasniji (raški) uređivač »ispravio« *ot pinika* u *ot finika*. Ustanovljena su i slaganja Div. s Ban.: u Mt 5,28 *въshotěti ei* Div., Ban., v. *eje* Pripk. vs. *съ pohotiju juže* Nik., Hv.; u Mk 1,35 *i jutro pobrězgu zělo vstavъ izide ide въ pusto město* Div., Nik., *pobrěgu* Hv., Pripk., *utro p. z.* Man., Ban., Karp. kao Mar. vs. *i jutro noštъ suštъ zělo* Čaj., Mlet. vs. *i jutro vstavъ izide* Sof. vs. *въ os izide is(us)ъ въ pjusto město* Mir., Mp., Rh., Bd., Crk., Hil., *въnide* Vuk., Vat., vs. *i zajutra въ sumračno velъmi* Vat., *i zautra въ sumračno zělo* Mst. (NAKAŠ 2018: 94).

kanona »čiji se sklopovi ponešto razlikuju od poznatih pravila«, što Nakaš tumači sadržajem mjestâ na koja se ova obilježja odnose (NAKAŠ 2018: 95–96). Kuna spominje »nedosljedno unošenje oznaka Amonijevih«, ali uredno bilježenje naslova opširnih glava na marginama bosanskih evanđelja (KUNA 2008: 100). Popisi poglavlja ispred evanđeljâ u Div. nisu sačuvani.

U bosanskim se evanđeljima sporadično nailazi na liturgijska obilježja *začet(b)kb*, *kon(b)cb* kao i uvod u perikope, *vb ono vrême*, »jer su prvobitno i nastala iz evanđelistara« (KUNA 2008: 132, bilj. 113) iz kojih je to preuzimano. (Div. nema obilježje *začet/b/kb* unutar teksta.) To treba razlikovati od naknadnih prilagođavanja nekih bosanskih evanđelja (prije svega Kop.) bogoslužju u pravoslavnoj sredini kamo su ona bila dospjela, a zahvaljujući tomu dijelom i sačuvana.

Transkripcija teksta obavljena je redak po redak. Prezeta je *unicode* font dizajnerice Mile Melank. Font *BosNow* besprijeckorno odslikava sve »specifičnosti srednjovjekovne ćirilčne grafije i ortografskih uzusa tog vremena« (NAKAŠ 2018: 101). Prilikom transkripcije izvršene su samo najneophodnije izmjene kako bi se ostvarila što bolja čitljivost i sačuvala izvornost teksta. Obilježavanje stihova i folija kao i citiranje rukopisa u kritičkom aparatu pružaju optimalan uvid u sadržaj.

Urednica ove knjige pozabavila se dodatno i profilom srednjovjekovnih pisara općenito, okolnostima i načinom njihova rada kao i pisarnicama u kojima oni djeluju. Povezanost bosanskih skriptorija, što se pokazuje i u sličnim likovnim i grafijskim rješenjima u jednom broju bosanskih kodeksa (pored Div. i Man., Nik. i Dan., Nik. i Hv., a sa svima njima dijelom i Čaj.), svjedoči o istoj prepisivačkoj tradiciji (NAKAŠ 2018: 20–21).

I samo kritičko izdanje kodeksa poput Div. važan je datum u paleoslaviistici. Autorica studije pokazuje široku obaviještenost o ukupnoj problematici vezanoj uz nastanak jednoga srednjovjekovnoga religijskoga spomenika, a posebno o specifično bosanskoj.

Uložen je vrlo velik trud i znanje pri skupljanju, prezentiranju i analizi opsežnoga materijala čiji rezultati potvrđuju još jednom da potpuna rekonstrukcija protografa bosanskih evanđelja nije (zasada) moguća. Detaljnom se usporedbom sačuvanih prijepisa može približiti njegovu pretpostavljenomu prvobitnom obliku. Zaključuje se da je Div. konzervativan tip evanđeljskoga teksta poput Nik. i da nijedno od njih ne posjeduje inovacije karakteristične za Vat. Preslavizmi se pojavljuju pred kraj 14. st. samo u nekim bosanskim prijepisima. Vat. i Mp. isključuju se kao njihovi neposredni prenosnici, a drugi posrednici (ako se izuzme nekoliko posebnih čitanja) nisu identificirani.

Izvjесne strukturne sličnosti (među ostalim) s makedonskim i bugarskim kodeksima, Dobrš. i Ban., potvrđuju i iz ranijih istraživanja poznata stajališta da je jedan od predložaka bosanskih rukopisa bio »evanđelistar«, tekst koji je objedinio staru liturgijsku tetru s kratkim aprakosom.

Pitanje prvenstva tetre ili aprakosa u najstarijem slavenskom prijevodu evanđelja ostaje do daljnjega nerazriješeno. Odgovor na to i mnoga druga pitanja može se riješiti samo interdisciplinarno u okviru sveobuhvatnih slavi-stičkih i bizantinističkih istraživanja.

I za bosansku srednjovjekovnu pismenost vrijedi isto što i za srodnu hr-vatskoglagoljsku. Naime, nije moguće uspostaviti *stemma codicum* zbog ograničena broja sačuvanih kodeksa (koji je u Bosni još znatno skromniji) i »horizontalnosti« njihove tradicije (upotrebe više od jednoga izvora prilikom transmisije teksta) (ŠIMIĆ; VELA 2021: 156, 167–168).

Pri prezentaciji i obradi ovako opsežnoga materijala razumljivi su i neki propusti. Do određene zbrke dolazi na str. 58–59 i 77–78 uz natuknice *misa – bljudo* i *misa/мъша – služba*. Na str. 33–34 Grickat je pogrešno citirana (usp. GRICKAT 1961–1962: 255). Zatim treba umjesto »ikavske jezičke navike« stajati »ikavske grafičke navike«. Djelomična neodlučnost i nepreciznost primjetna je kod datiranja spomenika: Dobrš. se na str. 52 stavlja na kraj 12. st., a u popisu izvora (str. 107) u prvu polovicu 13. st. Man. se smješta (str. 109) na početak 14. st., a na str. 52, bilj. 88, u prvu trećinu 14. st. Nije sasvim jasno datiranje Kop. i Mlet. koji se inače u dosadašnjoj literaturi pripisuju kraju 14., odnosno početku 15. st. (usp. str. 98, 109). Bojansko se evanđelje pojavljuje u tekstu (str. 51), ali ne i u popisu izvora. Neka ispuštena slova: na str. 15 treba *têhoradijê* umj. *têhoradjê*. Pogrešno su obilježeni stihovi: na str. 50, bilj. 85: umjesto Mk 2,6 treba Mk 2,5; na str. 98 umj. Mk 12,43 treba Mt 12,43. U kritičkom aparatu (str. 325) izostala je oznaka stihova Lk 1,78 i Lk 1,79.

Ove su primjedbe naravno sitnice u odnosu na izuzetno uspješno uređeno kritičko izdanje ovoga nadasve važnoga kodeksa. Treba posebno istaknuti i pedagošku stranu u ostvarivanju ove edicije jer je njezina urednica, sarajevska sveučilišna profesorica Lejla Nakaš u ovaj složeni posao uključila svoje broj-ne studentice i studente koji se i poimenično spominju.

POPIS CITIRANIH EVANĐELJSKIH TEKSTOVA

- Ass. – *Assemanijevo evanđelje*, kratki aprakos, gglj., mak, 11. st.
 Ban. – *Baničko/Baniško tetraevanđelje*, bug., kraj 13. st.

- Bd. – *Bogdanovo evanđelje* (puni aprakos), srp. 13. st. (ili 13–14. st.)
- Boj. – *Bojansko evanđelje* (kratki aprakos), rana polovina 13. st.
- Čaj. – *Čajničko tetraevanđelje*, bos., 14/15. st. (ili početak 15. st.)
- Crk. – *Crkolez br. 1* (puni aprakos), srp., sredina 13. st.
- Dan. – *Daničićevo tetraevanđelje*, bos., 14/15. st. (varijante prema Daničićevu izdanju *Nikoljskoga evanđelja* iz 1864.)
- Div. – *Divoševo tetraevanđelje*, bos., 1. ili 2. četvrt. 14. st.
- Dobrš. – *Dobrejšovo tetraevanđelje*, bug., prva polovina 13. st.
- Dov. – *Dovoljsko tetraevanđelje*, bos., kraj 14. st. / početak 15. st. (14/15. st.)
- Frol. – *Frolovo tetraevanđelje*, rus., 14. st.
- Gal. – *Galic(ijs)ko/Galičko tetraevanđelje*, Galicija, 1144.
- Grig.-Gilj. – *Grigorović-Giljferdingovi fragmenti evanđelja* (8 listova), bos., 13. st.
- Hil. – *Hilandarsko evanđelje* (puni aprakos), srp., 13. st.
- Hv. – *Hvalovo tetraevanđelje*, sastavni dio *Hvalova zbornika*, bos., 1404.
- Jur. – *Jurjevsko evanđelje* (puni aprakos), rus., 1119–1128.
- Karp. – *Karpinsko evanđelje* (puni aprakos), mak., 13. st. (ili 13–14. st.)
- Koh. – *Kohno evanđelje* (kratki aprakos), bug., 13. st.
- Kop. – *Kopitarovo tetraevanđelje*, bos., 14/15. st.
- Man. – *Manojlovo tetraevanđelje*, bos., poč. 14. st.
- Mar. – *Marijinsko tetraevanđelje*, glglj., mak., 10/11. st.
- Mir. – *Miroslavljevo evanđelje* (puni aprakos), humska rdkc., 1161–1170.
- MI. – *Mletačko tetraevanđelje*, sastavni dio *Mletačkoga zbornika*, bos., 14/15. st.
- Mp. – *Mokropoljsko evanđelje* (puni aprakos), srp., sredina 13. st.
- Mst. – *Mstislavovo evanđelje* (puni aprakos), rus., 12. st.
- Nik. – *Nikoljsko tetraevanđelje*, bos., 14/15. st.
- Ostr. – *Ostromirovo evanđelje*, kratki aprakos, ćiril., rus., 1056/1057.
- Pripk. – *Pripkovićevo tetraevanđelje*, bos., 14/15. st.
- Rh. – *Raškohilandarsko tetraevanđelje*, srp., sredina 13. st.
- Sav. – *Savvina knjiga*, kratki aprakos, ćiril., bug., 11. st.
- Sof. – *Sofijsko tetraevanđelje*, bos., 2. polovina 14. st. ili početak 15. st.
- Sreć. – *Srećkovićevo tetraevanđelje*, bos., 14. st.
- Vat. – *Vatikansko evanđelje* (puni aprakos), srp., sredina 13. st.
- Vrut. – *Vrutočko tetraevanđelje*, bos., kraj 14. st.
- Vuk. – *Vukanovo evanđelje* (puni aprakos), srp., kraj 12. st.
- Vv. – *Vojvodičko tetraevanđelje*, srp., 13. st.
- Zogr. – *Zografsko tetraevanđelje*, glglj., mak., 10/11. st.

LITERATURA

- ALEKSEEV, A. A. 1999. *Textgeschichte der slavischen Bibel: Textologie slavyjanskoi biblii*. Serie: *Bausteine zur slavischen Philologie und Kulturgeschichte. Reihe A: Sla-*

- vistische Forschungen. Neue Folge. Bd. 24. S.-Peterburg: Dmitrij Bulanin – Köln: Böhlau Verlag.
- ALEKSEEV, A. A. 2005. *Evangelie ot Matfeja v slavjanskoj tradicii*. Sankt-Peterburg: Rossijskoe biblejskoe obsčestvo.
- BELIĆ, A. 1936. Učešće sv. Save i njegove škole u stvaranju nove redakcije srpskih ćirilskih spomenika. *Svetosavski zbornik 1*: 211–276.
- DANIČIĆ, Đ. 1864. *Nikoljsko evanđelje*. Beograd: Državna štamparija.
- DANIČIĆ, Đ. 1871. Hvalov rukopis. *Starine JAZU 3*: 1–146.
- GRICKAT, I. 1961–1962. Divoševo jevanđelje, filološka analiza. *Južnoslovenski filolog 25*: 227–295.
- JAGIĆ, V. (ed.) 1883. *Quattuor evangeliorum versionis palaeoslovenicae Codex Marianus glagoliticus characteribus cyrillicis transcriptum*. Berlin: Weidmann.
- JAGIĆ, V. 1913. *Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache*. Berlin: Weidmann.
- JERKOVIĆ, V. 1975. *Paleografska i jezička ispitivanja o Čajničkom jevanđelju*. Novi Sad: Matica srpska.
- KARDAŠ, M. 2018. *Bosansko četverojevanđelje. Sofijski odlomci*. Sarajevo: Međunarodni Forum Bosna. (= Forum Bosnae 80)
- KARDAŠ, M. 2020. *Jezik i grafija Kopitarova četverojevanđelja*. Sarajevo: Slavistički komitet. Filozofski fakultet u Sarajevu.
- KUNA, H. 2008. *Srednjovjekovna bosanska književnost*. Sarajevo: Međunarodni Forum Bosna. (= Forum Bosnae 45/8)
- NAKAŠ, L. (ur.) 2015. *Vrutočko bosansko četverojevanđelje*. Sarajevo: Međunarodni Forum Bosna. (= Forum Bosnae 67–68/15)
- NAKAŠ, L. (ur.) 2018. *Divoševo evanđelje. Studija i kritičko izdanje teksta*. Posebna izdanja, knjiga 31. Sarajevo: Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu.
- PEŠIKAN, A. 1989. Još jedan (četvrti) prepis druge redakcije starosrpskih tetra i odnos ove verzije prema Čajničkom jevanđelju. *Južnoslovenski filolog 45*: 199–208.
- PIČHADZE, A. A. 2016. K tekstologiji Preslavskogo polnogo aprakosa. *Studi Slavistici 13*: 299–306.
- RAMIĆ-KUNIĆ, E. (ur.) 2017. *Čajničko četverojevanđelje, bosanski rukopis s početka 15. stoljeća*. Edicija Posebna izdanja, knjiga 36. Sarajevo: Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu.
- RODIĆ, N.; G. JOVANOVIĆ. 1986. *Miroslavljevo jevanđelje – kritičko izdanje*. Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda SANU, I odeljenje, knj. XXXIII. Institut za srpskohrvatski jezik SANU.
- SAVIĆ, V. 2014. Zapadnosrbskii vstavnoi list v Mokropol'skom tetraevangelii. *Slavjanskii Al'manah*. Institut slavjanovedenija RAN: Moskva, 439–453.
- ŠIMIĆ, A.; J. VELA. 2021. From Little Chapters to the Big Questions: How Were the Croatian Glagolitic Breviaries and Missals Compiled? *Slovo 71*: 121–168.
- ŠIMIĆ, M. 2020. Moravizmi u Drugom beramskom (ljubljskom) brevijaru. *Slovo 70*: 285–301.

- VEREŠČAGIN, E. M. 2012. *Kirillo-Mefodievskoe knižnoe nasledie: mež'jazykovye, mežkul'turnnye, mežvremnyye i meždisciplinarnye razyskanija s dvumja priloženijami*. Moskva: Indrik.
- VOSKRESENSKIJ, G. A. 1894. *Evangelie ot Marka po osnovnym spiskam četyreh redakcii rukopisnogo slavjanskogo evangel'skogo teksta s raznočtenijami iz 108 rukopisej Evangelija XI–XII vv.* Moskva: Universitetskaja tipografija.
- VOSKRESENSKIJ, G. A. 1896. *Charakterističeskie čerty četyreh redakcij slavjanskogo perevoda Evangelija ot Marka, po sto dvenadcati ruk. ev. XI–XVI vv.* Moskva: Universitetskaja tipografija.

JAGODA JURIC-KAPPEL

Vladislav KNOLL, *Církevní slovanština v pozdním středověku*. Scriptorium, Praha 2019., 258 str.

U okviru opsežnoga projekta GORAZD, čiji je glavni cilj bio stvaranje digitalnoga portala staroslavenskoga jezika,¹³ koji je, između ostaloga, učinio dostupnom elektroničku verziju rječnika *Slovník jazyka staroslověnského I.–V* (dalje: SJS)¹⁴ i srodnih projekta (npr. *Řecko-staroslověnský index. Index verborum graeco-palaeoslovenicus*, dalje RSI),¹⁵ objavljena je 2019. godine monografija Vladislava Knolla *Církevní slovanština v pozdním středověku (Crkvenoslovenski jezik u kasnom srednjem vijeku)*, koja na neki način prati projekt digitalizacije. Knjiga daje pregled stanja crkvenoslavenskoga jezika nakon razdoblja koje je stručnoj javnosti predstavljeno putem leksičke obrade najstarijih staroslavenskih (tj. kanonskih) rukopisa u SJS. Na odabir staroslavenskih spomenika nastalih do 12. stoljeća utjecala je razina poznavanja i njihova dostupnost sredinom 20. stoljeća, kad je oblikovana koncepcija rječnika.¹⁶

¹³ Digitalni portal staroslavenskoga jezika (*Elektronický slovník jazyka staroslověnského*), na kojem se nalaze digitalizirani rječnik SJS s nadopunjenim engleskim ekvivalentima, sve kartice kartoteke istoga rječnika, zatim dio RSI i mnogi drugi podatci povezani s najstarijim staroslavenskim rukopisima, dostupan je na adresi URL: <http://gorazd.org/?q=cs/node/20>.

¹⁴ Josef Kurz, Zoe Hauptová, Štefan Pilát (ur.), *Slovník jazyka staroslověnského I.–V.*, Academia, Euroslavica, Praha 1958–2016.

¹⁵ Emilie Bláhová (ur.), *Řecko-staroslověnský index. Index verborum graeco-palaeoslovenicus*, Euroslavica, Praha 2008.

¹⁶ Na adresi URL: <http://gorazd.org/sites/default/files/documents/sjs/fontes.pdf> dostupan je popis staroslavenskih spomenika (RSI I: LXII–LXX).